

Қ. Сартқожаұлы

ф.ғ.д., профессор. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Түркітану, алтайтану ғылыми-зерттеу институтының директоры, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан (kharjaubay@mail.ru)

Көк Түріктің Ұлы кеменгері – Түй-үкүк

Андатпа

Көк түрік қағанатының Құтлұғ, Қапаған, Білге қағандардың саяси кеңесшісі, саясаткер әрі Көк түрік армиясының зерделі қолбасшысы, далалық соғыс өнерінің стратегиясы мен тактикасының шебері, қоғам қайраткері, данагөй ақылмен абыз Бойла Баға тархан білікті Түй-үкүк туралы мақалада оның даналығын тарихи деректер арқылы ашып көрсете білген. Бізге белгілі болып отырған түрік әлемінің алғашқы ойшылы, ақыл-ойдың алып кені Түй-үкүк бабамыздың үлгі тұтар іс-қимылы, өсиеті кейінгі ұрпаққа үлкен мектеп болып отыр. Сонымен қатар автор байырғы түрік, көне қытай тілінде хатталған Түй-үкүк атауының лексемасына қатысты сөз құрамына жаңадан жасалған сараптауларға сүйене отырып, парадигмалық талдау жасап, мазмұнының ортақтығы мен ұқсастығының әсерін саралап салыстыру арқылы лингвистикалық бірліктерін (единица) ашып көрсетіп, негізгі мәнін түсіндіріп берген.

Кілт сөздер. Көк түрік, стратег, шебер қолбасшы, дипломат, идеолог-кеменгер абыз, ойшыл

K. Sartkozhauly

Doctor of Philology, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Director of the Research Institute of Turkic and Altaic Studies, Nur-Sultan, Kazakhstan
(kharjaubay@mail.ru)

Tui-ukuk – the Great Genius of the Kok Turks

Abstract

The article is based on historical sources and aims to present Tonusuq. He was a political advisor of Qok Turkic khagans such as Kutlug, Kapagan, Bilge, a politician, the one of competent commander of Qok Turkic army, the master of steppe war tactic and strategy art. The first thinker of the Turkic world, the genius of the intellectual world, the exemplary actions and behests of our ancestor Tui-Ukuk became a great school for the next generation. Along with that we provided paradigmatic analysis of the word “Tonusuq” by comparing its writing and lexeme in old Turkic and old Chinese languages. We studied the similarities and communities of the content of linguistic units and as a result the main meaning was given.

Keywords: Qok Turkic, strategist, skillful commander, diplomat, ideologist, genius, thinker.

I. Зерттелуі: 1897 жылы Е.Н. Клеменц алғаш мәрте Түй-ұқұқ ұстынын тауып, 1898 жылы Орыс түркологиясының негізін қалаушылардың бірі В.В. Радлов оқып жариялағаннан бері бірнеше ондаған ғылыми мақалалар, еңбектер жарық көрді. Содан кейін мәтінтану (текстологиялық), грамматика, кешеннің археологиясына, тарихына байланысты зерттеулер ғылыми айналымға түсті.

Осы Түй-ұқұқ кешені, ұстынындағы мәтін, археологиясы, тарихына байланысты тарих-намасы (историографиясы) біздің соңғы жылдардағы бірнеше еңбектерімізде толық қамтылды [1, 11–89 бб.; 2, 110–129 бб.; 3, 401–460 бб.]

II. Түй-ұқұқтың өмірбаяны:

630-682 жылдар аралығында Көк Түріктер Тан империясының қарамағында болды. Осы аралықта түріктердің біразы қытай тілін отбасында, мектептерде оқып, қытай мәдениетімен жақын таныса бастады.

Түй-ұқұқ Тан династиясының астанасы Чаньянь қаласында аристократтар оқу орнында бес жыл оқып бітірген. Қытай астанасындағы мұндай беделді оқу орнына қытайша сауаты жоқ адамдарды қабылдамайтыны онсыз да түсінікті. Сонымен қатар аристократтар оқу орнының оқу бағдарламасын меңгеретіндей дайындықта болуы қажет. Қарапайым халықтың баласы ондай білімді ала алмайды. Бұл Түй-ұқұқтың түрік аристократтары ұрпағы екенін көрсетеді.

Оқу орнын аяқтағаннан кейін Шаньюй үлкен дөу ху фудың (Бұратаналар облысының) әкімі Вань Вэн-лидің қоластына қызметкер болып жұмыс жасаған. Нишуфу және Фунянь көтерілісі кезінде Түй-ұқұқ қандай қателік жібергені белгісіз, 681 жылы түрмеге қамалады. Құтлұғ явғу көтеріліске дайындалып жатқанын естіген Түй-ұқұқ өзінің басшысы Вань Ван-лиге барып «бұрынғы күнәмді жуайын деп едім. Рұқсат етуіңізді сұраймын» дегенді айтады [4, I.309; 5, 179 б.]. Басшылығы ұйғарым береді.

Түй-ұқұқ Қарақұм қаласындағы (Хэйшачэнь) Құтлұғқа барып қосылады. Тан династиясының оқу орнында, мемлекеттік қызметте жүрген кезде Юаньчжень деген қытай ат алған. Бұлайша қытай есімін алу ол заманда мәжбүрліктің әсері. Мемлекеттік қызмет атқару, оқу, сауда-саттықпен айналысқанда қытай есімін алмаған болса ісі оңға баспаған. Сондықтан Тан билігінің саясаты осыған мәжбүрлеген. Бұл туралы Түй-ұқұқ мәтінінде: «[Ол заманда] түрік халқы табғачқа (қытайға) бағынышты болды» (Түй.I.1). «Табғач халқына бек ұлдарың

күл болды, ару қыздарың күң болды. Түрік бектер түрік атын (есімін) жойды. Табғачшылы бектер табғач атын алды. Табғач (қытай) қағанға бағынды» (КТ.І.7) деп тас ұстынға таңбалап жазып қалдырған.

СТШ-дағы «Юаньчжень» деп белгілеген атаудың алғашқы

Юань ($\overline{\pi}$) сөзін Али Ульви Элёве, С.Г. Кляшторный «алғашқы, бірінші, алғаш дүниеге келген» деп түсіндіріп, түрік бітіг (рун) жазуындағы FUT сөзін «top» деп транскрипция жасап, қытай тіліндегі екінші сөз «чжень» – драгоценность, сокровище» деп аударған. Екінші

𐰉𐰺 (чжень) сөзін А.У. Элёве [6] «ақсүйек, мырза» деп түсіндірсе, С.Г. Кляшторный «драгоценность, сокровище» деп аударып түрік мәтіндегі «joquq» (ценить, хранить, возвышать) сөзімен мағынасы дәл келеді деген түсініктеме берген [1, 105–106 бб.]. Бұл талдаулар бізге сенімсіздік алып келді. Олай болса не істеу керек?

1. Түй-ұқұқ ұстынындағы хxFUT деп таңбалаған мәтіннің дұрыс оқылымын жасап, бір жолға қою керек;

2. СТШ-тағы «Юаньчжень» атауына дұрыс ғылыми түсінік беру керек.

Бұл екі мәселе түркологияда бүгінге дейін шешімін тапқан жоқ.

Байырғы түрік мәтіндегі $x^5 x^4 F^3 U^2 T^1$

Бірінші әріп – T -t; екінші әріп – U -и/o, үшінші әріп – F графикасын ту баста В. Томсен «j (u)» деп оқыған [7, 8–19 бб.], В.В. Радлов [8, 4–5 б.], П.М. Мелиоранский [9, 25–27 бб.] «η (ң)» деп транскрипцияласа, С.Е. Малов «ñ (ни)» [10, 61 б.] деп оқыған.

А. Фон Лекх Шығыс Түркістанның Тоиок деген қала қирандысынан 1903 жылы бір парақ қағаз тапқан. Сол парақта байырғы түрік бітіг (рун) алфавиттерінің мәнін Манихей алфавитімен берген. Сонда F шрифтісін манихейдің «j (й)» әріпімен түсіндірген. Ту баста В. Томсеннің F таңбасын «j (й)» деп оқығаны тарихи дерекпен дәлелденіп отыр. Өйтсе, хxFUT атауын «tujuquq» деп транскрипция жасалады. Tuj – сезіну, білу, біліктілік (Suv. 634₁₇; Түй.38; Ths. II.94; МК.III.244).

Uquq – парасат, ақыл, ес (разум, разумение) (QBN 23_{5,7}; 16₂₄; МК.І. 62; Юг С. 47). Tuj/tüj – бүгінгі көптеген түркі тілдерінде қандай бір құбылысты логикалық тұрғыда «түйсіну», «сезіну» деген мағына береді, ол біліктілікті, ойшылдықты білдіреді.

Мәтінде хх деп таңбаланған х-иқ-оқ деп оқылады. Осы «uquq»

сөзімен біріккенде білікті ойшыл, ақылды, парасаты деген ұғым береді. Мұндай адамды, көпті көрген, ақыл-ойдың кенін, байырғы түрік тілінде «abuĉ» (Usp 32₂₂) дейді. Сол қариялардың айтқан мақал-мәтелін, аталық сөзін өсиетін «abuĉqa sözi» (QBH 8₁₄) дейді. Бұл бүгінгі қазақ халқында «abyz» (абыз) деген атау. «Абуĉ» атауының соңғы -ĉ дыбысы өзгеріске ұшыраған (чередование). Өйтсе, Түй-үкүк ақыл-ойдың кені, парасат иесі болғандықтан «абыз» («abuĉ») аталған.

Ақыл-ой, алып парасат – Көк Тәңірдің сыйы. Көктегі бір Тәңір сүйген құлына ақыл-ой мен талантты үйіп-төгіп береді деген түсінік сол дәуірдің адамдарында қалыптасқан. Бұл «Түй-үкүк» деген атақ оған алғаш Құтлұғ явғуға жолығып, бүкпесіз әңгіме құрып анттасып түсініскенде берілген. Дәлірек айтсақ, Тан династиясының аристократтар мектебінен өткен, Құтлұғпен арман-мүддесі сай екеніне толық сенім тудырған 682 жылы берілген. Ол кезде Түй-үкүк қытайдың Тан династиясында 18 жыл қызмет жасап, олардың бүкіл құпиясын, әскери және саяси стратегия тактикасын әбден меңгерген шағы еді.

«Тан династиясының көне тарихы» [11, 215 б] (СТШ.)

хроникада Юаньчжэнь деген атауды деп белгіленген мәтінді ғалымдар «Юаньчжэнь» деп оқыған. Бұл Түй-үкүктың қытайша есімі (мүмкін, атағы немесе лауызымы) болар. Түріктердің беделді бір чиновнигінің ұрпағы болғандықтан қытайша осылай атанған болуы мүмкін.

Юань () сөзіне корей, жапон, моңғол, қытайтанушы моңғол ғалымы профессор Б. Сумьябаатар соңғы жылдары жаңа түсініктеме берді. Онда: «Фуху ханның жұлдызнамасы», Вэн Ваннің «Жэу Гүннің түсініктемесі» «Қытай-моңғол үлкен сөздігі», «Корей тілінің сөздігі» (973–974 бет), Қытай тілінің үлкен сөздігі (318–319 бет), «Сөз мұхиты» (284 бет) сөздіктеріндегі «Юань» сөзінің мән-мағынасына талдау жасау арқылы бұл сөздің негізгі мағынасы «Көк (аспан)» екенін анықтаған [12, 110–118 б]. Сонымен қатар Шыңғыс ханның жарлығын жазып отыратын жазба деректің Шыңғыс хан дәуірінде «Көк дәптер» (ұлы тәңір бұйрығын хаттайтын дәптер) деп аталғанын; Моңғолдың құпия шежіресі (МҚШ) қытайдың Орда кітапханасында «Юаньнің құпия тарихы» деп қытай иероглифімен, моңғол тілінде жазылып сақталғанын; бүкіл қытай империясының патшасы болған ұлы Шыңғыс немересі Құбылай өз империясын «Юань» деп атап, Орталық

және Шығыс Азияға билік жүргізгенін; моңғолдар өздерін «Көк (аспан моңғолдары)» деп атайтындығын тарихи дерек ретінде көлденең тартып, жоғарыдағы аталмыш сөздіктердегі «Көк (аспан)» сөзінің мағынасын бұлжытпай дәлелдеп, анализін онан әрмен бекемдеткен [12, 112–117 бб.].

Біздің тарапымыздан қосарымыз:

1. IV ғасырдағы Вэй патшалығын құрған ежелгі түрік-табғачтар қытайланып ассимиляцияға түскен кезде патшалығын «Юань Вэй» деп атауы;

2. Қыпшақ тайпасының конфедерациясы алғаш Түрік хандығын құрғанда мемлекетін «Көк (аспан) Түрік» атауы;

3. Жоғарыдағы тарихи деректер арқылы моңғолдар түрік текті халық екенінің дәлелденуі біздің назарымызды ерекше аударды.

4. Орталық және Орта Азияда байырғы түріктер қандай бір хандық, империя Көк (аспан) Тәңірінің атынан, сол жаратушының, Тәңірдің бұйрығымен Елін басқарып билік жүргізіп келгендігін дәлелдейді. Онымен қатар ол хандықтар мен патшалықтардың бұйрығы – жаратушы Көк Тәңірінің қалауы екенін қоластындағы халықтардың миына сіңіріп келгендігін көрсетеді.

Екінші құрамдас атау 𠂇𠂉 (чжэнь) атауын сөзбе-сөз аударғанда «асыл дүние, қазына» деп бұған дейінгі қытайтанушылар мен түркітанушылар түсіндіріп, бір тұжырымға келген. Бұл пәниде адамзаттың тозбайтын, жоғалмайтын асыл дүниесі не?

Ол – адамзаттың ақыл-ойы, парасаты. Қытай тіліндегі «асыл зат, асыл дүние» деп осы ақыл-ой, адами парасаттылықты мегзеп отыр. Сондықтанда түркінің беделді, сауатты чиновнигі өзінің сүйікті ұлына қытайша ат бергенде, Көк Тәңірден тілек тілеп, ақылды, парасатты болсын деп «Юань чжэнь» деген есім берген болар ...Қазақ дүниетанымына салсақ, «Құдайберген, Тәңірберген» деген есімдердің ежелгі формасы сияқты.

Қытай ғалымдары Цэнь Чжунминь, Хань Жулиндер Юань чжэнь мен Түй-үкүқтың өмір сүрген уақыты дәл келмейді, сондықтан бұл екі есім екі бөлек адам деген тұжырым жасаған [13, 865–866 бб.]. Тан Ордасының тарихшылары 690 жылы Юань Чжэнь есімді Көк түрік қолбасшысы түргештермен соғыста қайтыс болған деген ақпарат үлкен қателік екенін С.Г. Кляшторный ғылыми тұрғыда дәлелдеп тойтарыс берген [1, 104 б.].

СТШ-тың 215 б. бумасының екінші бөлімінде (Түркі баяны. 2-бөлім. «ЧХШЦ» нұсқасы. 6051–6055 бет) Юань Чжэнь-нің атын «Туьгуй» деп белгілеген [5, 188–189 бб.]. Бұл дерек Танның Орда тарихшылары Юань Чжэньнің түрікше есімі Түй-үкүк (Тунюгуй) екенін 716 жылы ғана білгенін көрсетеді.

Біздің осы талдауымыз сонау В. Томсеннен бастап С.Г. Кляшторныйға дейінгі Еуропа және орыс ғалымдарының Түй-үкүкпен Юань Чжэнь есімдері берілген тұлға бір адам екенін тұжырымдаған ұсынысын онан әрмен бекемдей түседі дегенге сенімдіміз.

Түй-үкүк Құтлұғпен біріккенен кейін Бойла баға тархан лауызымы берілген (Түй. I.6). Түй-үкүкты бүкіл түркі армиясының бас бұйрығы (бас қолбасшы) етіп тағайындаған. Осылайша Бойла баға тархан білікті (білге) Түй-үкүк Құтлұғ Қапаған қағандар дәуірінде армияның бас қолбасшысы және кеңесшісі болды. Білге қаған хандығы заманында бас кеңесші болды. Осылайша Көк түрік қағанатының үш қағанатының арқа сүйер алып бәйтерегі іспетті ақыл-ойдың кені, кеменгер кеңесшісі болды.

Түй-үкүк 90-нан астам жас жасаған адам. 716 жылы 70 жаста болған. Кейін Күлтегін, Білге қаған қайтыс болғанда соларға арнап тұрғызған ұстындағы мәтіндерде аты аталады. Түй-үкүк қайтыс болған соң 737–738 жылдары сегіз-оғұздан шыққан атақты қоғам қайраткері Күүлі-чор Тон-үкүк атақ алған (КЧ.І.1). Сондықтан Түй-үкүк 92–95 жас жасаған ұлы қария.

ІІІ. Түй-үкүк әскери стратег: Құтлұғ Елтеріс пен Түй-үкүк алғашқы Түрік қағанатын қалпына келтіруге дайындық жасап жатты. Сол кездегі Тан империясының ішкі және батыс өлкесінде күрделі жағдай туындап жатты. Тан армиясы Тибет көтерілісшілермен кескілесіп соғысып жатты. Танның Батыс түрікті басып алуға күш жұмсаған атақты қолбасшылары Пэй Синь-цзянь 682 жылы, Сэ Жень – туй 683 жылы қайтыс болды.

Түй-үкүк осы мүмкіншілікті шебер пайдаланып, ең алғашқы соққыны Шаньюй облысындағы Тан династиясының тарапынан тағайындалған басшылығын жойып әкімшілігін қолға алды. Одан соң 683 Шаньси, Иньшань аймақтарын, 687 жылы Бейжинге жақын барып Гүй-чжоуды қаратты. Тибет көтерілісін басқан қолбасшы Чан-чжидің армиясын Қаракұмда талқандап Танның атаққұмар, өр кеуде қолбасшысы Цуань Бао-бидің армиясын түгелдей құртып жіберді. Бао-би қу басы Чаньанға жетіп патша жарлығымен басы кесілді. Міне,

осындай жағдайда Тоғыз-оғұз бас көтерді. Бұл туралы Түй-ұқұқ мәтінінде: «Айналамыздағы жауымыз жыртқыштар еді. Біз [ортадағы] жемтік сияқты болдық. Осылайша отырғанда тыңшыларымыз келіп хабар жеткізді. Сөзі мынау: «Тоғыз-оғыздар хан сайлап алды. Табғачқа (қытайға) Құң-сеңгүнді жіберді. Кидандарға Тоңра-семді жіберді. Сөздері мынау: «азғана түрік халқы шабуыл жасауы мүмкін. Олардың қағаны батыр, ақылшысы (кеңесшісі) білікті. Ол екеуі біріксе Табғач (қытай) сендерді де жояды. Шығыста Киданды да құртады. Оғыздар бізді де қырады. Сондықтан Табғачтар (Тан қытайлары) сендер оңтүстіктен шабуылда, мен сыртынан шабуылдайын, түрік тағының халқының жерінде өздері (түріктер) билік жүргізбейтіндей болдырайық. Осылайша оларды жоқ қылайық» [2; 3, Түй. I. 8-11], – дейді.

Екінші мәрте Түрік хандығын жаңа құрып алды-артына қарай алмай жатқан күрделі кезеңде Тоғыз-оғұз тайпалық одағы жан-жаққа елші шаптырып, оларды күшігінде талап тастауға бекінеді. Не істеу керек? Бұл қиындықтан қалай құтылуға болады деген күрделі де күрмеуі ауыр іс-қимылға жауап беру қажет болды.

Сонда Түй-ұқұқ: «Күндіз тыныш отыра алмадым. Түнде ұйықтай алмадым. Қағаныма былайша өтіндім: «Табғач (қытай), оғұз, кидан үшеуі біріксе біз өзімізді сақтай аламыз ба? Жұқаны топтау оңай, жіңішкені ұзу оңай, жұқа қалың болса батырлар ғана топтар жіңішке жуан болса батырлар ғана үзер. Шығыстағы киданға, оңтүстіктегі қытайға, батыстағы құрданға, солтүстіктегі оғұзға екі-үш мың қол жіберсек жағдай қалай болар екен? – дедім. Қаған: «Өзіңнің көңілің не дейді? Өзің шеш», – деп бұл істі Түй-ұқұқтың мойнына артады.

Осыдан кейін Түй-ұқұқ төрт тарапқа әскерін шашып жібермей ең алдымен тегі бір, салты бір өз ағайыны оғұздарға қарсы күш жұмсауды жөн көрген. Оғұздар – жылқылы халық. Әрі солтүстік іргесінде тұр. Халқы да мол. Түріктер оларға қарағанда саны аз. Сондықтан өздерін жұқа, жіңішке деп астарлап сөйлеп, өзінің күшін қалыңдатып алу үшін оғұздарға қарсы қолды бағыттауды жөн көреді. Оғыздарды бағындырса жұқасы қалыңдап, жіңішкесі жуандап, басқалардың тісі батпастай болатынына қарсы соғыс ашып, оларды қол астына алады.

Осы соғыстан кейін кешікпей Саян-алтай мен Минус ойпатындағы қырғыздарға қол аттандыру, одан кейінгі түргеш, қырғыз, басмылдардың одақтасып көктүріктерге шабуыл жасамақ

болған соғыс жоспарымен таныса отырып, қай жолмен Алтай жотасынан асып, Болчуда Он-оқ түргештерді талқандау тактикаларын жоспарлау іс-қимылдары оның мықты стратег екенінен хабар береді. Тағы бір тарихи деректі алға тартайық: Шаньюй дуфуінің орынбасары Чжан Чжинь Юньнің қоластындағы түрік тайпаларына жасаған қысымына байланысты Білге-қаған оңтүстіктегі Тан патшалығына жорық жасап, шекара аймақтарын тонамақ болады. Сонда Түй-ұққұ: «Әзірге бұлай істеуге болмайды. Себебі, қазіргі тақта отырған Тан патшасы ержүрек адам. Халқы көп жылдан бері молшылықта. Ауызбірліктері мықты. Ішкі қайшылықтары жоқ. Біздің армия жаңадан құрылған. Тандықтардың шамына тиюге болмайды дейді [5, 189 б.]. Міне, осы іспетті ондаған фактілер Түй-ұққұның әскери шебер стратег екенін дәлелдейді.

IV. Түй-ұққұ шебер саясаткер:

Тан патшалығының патшасынан бастап Орда саясаткерлері Түй-ұққұның кеменгер саясаткер екендігін сол дәуірде әбден мойындаған. Ол туралы СТШ. 215 б. бумасында былай деп жазып қалдырған: «Тунюйгу (Түй-ұққұ) – көпті көрген байсалды, қартайған сайын ақыл-парасаты кемелденген, құдды қытайлық атақты саясаткерлер Ли Цзинь мен Шицизи іспетті адам» [5, 191 б.], – деп бағалаған.

Білге қаған Көк түрік тағына отырғаннан кейін, көп кешікпей Тан патшалығына хат жазып Тандықтармен бітімге келіп құдақұдандалы болуды сұраған. Оған кезінде патша ордасы жауап бермеген екен. Кейін патша Елші жіберіп Тан патшасы жаратушы құдайға тасаттық беру рәсімін жасамақ болады. Сол кезде түріктер арт жақтан шабуыл жасауы мүмкін. Ол үшін олардың белді ұлықтарын осы рәсімге қосайық деп сәлем жолдап, хат жазып елшісін жібереді. Сонда Білге қаған тибеттіктерге, кидандарға қыздарыңызды бердіңіздер. Бізге келгенде үнсіз қалдыңыздар, неге мұндай іске барып отырсыңдар деп уәж айтады. Елші тосылып, дұрыс жауап бере алмаған. Кейін оның жауабын хатпен берген құжат табылыпты. Онда: Тибеттіктер, кидандар қытай қоластына кірді. Сендерде ондай ұсыныстарың мүлде жоқ. Сондықтан қыз беруден тартындық деген жауап жіберген [14, 980 бума; 5, 241 б.].

Тан патшасы түріктерді қоластына алу үшін 718 жылдың 2-айдың «жэньчэнь» күні соғысқа аттануға бұйрық берген. Олар екі жыл дайындалып, Танға қараған түріктерден және қытай армиясынан жасақталған, сонымен бірге басымыл тайпалық одағының қолы

қосылған 300 000 қолмен Өтүкенге (түріктерге) шабуыл жасау жоспарын құрған. Мұны естіген Білге қаған қатты абыржып, Түй-ұқұқтан ақыл сұрайды. Түй-ұқұқ: «Басими (басымылдар) басқа екі елден қашықтықтағы Бәйтін жерінде тұрғандықтан олар бір-бірімен бас қоса алмайды. Тан генералдары Ван Цзюань мен Чжан Цзячжэнь арасында қайшылық бар.

Ол екеуі бір-біріне қарсы пікір айтып, ақыры осында келе алмайды. Басымылдар жеңілтек әрі пайдақор ел, сондықтан олар алдымен келуі мүмкін. Өйтсе оларды біз жеңе аламыз» дейді. Оқиға Түй-ұқұқтың айтқанындай болады. Басымылдықтар алдымен жетіп келеді. Қытай армиясы келмейді.

Білге қаған алдымен келген Басымыл армиясына шабуыл жасамақ болды. Түй-ұқұқ: «Өз жерлерінен ұзап, бөтен елдің жеріне келген жасақтар бастарын бәйгеге тігіп шайқасқанда, олардың тебінін ешкім тоқтата алмайды. Сондықтан оларға әзір соқтықпай, тек қана іздеріне түсіп, өз жеріне жеткенде ғана қирату керек» дейді [5, 190 б.].

Түріктер басымылдықтардың ізіне түсіп отырып, Бейтінге (жемсарыға) 200 ли (100 км) қалғанда әскерінің бір бөлігін басқа жолмен Бейтінге жіберіп, тұтқиылдан шабуыл жасап басып алады. Бір бөлігі басымылдың армиясына соққы береді. Олар Бейтінге қарай беттегенде алдында тұрған түрік корпусы қарсы алып, қолға түсіреді.

Түрік армиясы қайтар жолда қытайдың Лянчжоу жерін тонайды. Ондағы Юань Чэн басшылық еткен қол талқандалып, генерал Юань Чэн өзі әзер қашып құтылады.

Міне, осы оқиғаларға сараптама жасасақ, Түй-ұқұқ қытай генералдарының өзара қатынасын, олардың психологиясын, елдің саяси ахуалын үнемі жіті бақылап отыратын көзі ашық, данагөй адам екені айқын сезіледі. Сонымен қатар Тәңіртауының бөктеріндегі Басымылдықтардың іс-қимылын, характерін және басқа елдің армиясы бөтен елге келіп соғысқанда қандай психологияда болатынын ішіне кіріп-шыққандай біліп, байқап, іштей түйіп отырады екен.

Оның сыртында өз жерін соғыс алаңына айналдырып тапталпауды алдын ала ойлап, жер қадірін, ел қадірін сақтауды мұрат тұтқан саясаткер екенін көрсеткен.

Білге қаған өзінің ордасы орналасқан Өтүкен қойнауына қала тұрғызып буддалық және Лаоциге арналған ғибадатхана салмақшы болған ойын айтады. Сонда Түй-ұқұқ: «Түрік елінің жан саны Танның бір пайызына да жетпейді. Солай бола тұра біз олармен тең түсе аламыз. Мұның сыры басқада емес, өзіміздің көшіп қонып жүріп,

тұрақты мекен қажет етпейтін тұрмыс-салтымызда жатыр. Біз жауынгерлік жағдаятқа жаттыққанбыз. Күшіміз асып тұрса жауға шабуыл жасаймыз да, әлсіз болсақ шегініп кете береміз. Осындай жағдайда Танның әскері қаншама көп болса да бізге ешнәрсе істей алмайды. Ал егер біз қала тұрғызып сонда тұрсақ, бір ғана соғыста жеңіліп, олардың тұтқыны боламыз. Оның сыртында Будда мен Лаоцидің ілімі адамдарды әлсіздік пен әлжуаздыққа баулиды. Ол біздің еліміздің ұстанған жауынгерлік ұстанымына қайшы келеді», – деп ақыл айтады. Білге қаған оны қабыл алған.

Көріп отырсыздар, бұл сөзі Тұй-ұқұқ қала тұрғызуға қарсы емес, Будда дініне, Лаоцизм іліміне қарсы көшпелілер әлемінің әлеуметтік ерекшелігін дөп басып айтып, жан саны көп қытай іспетті елдерден қорғану жолын көрсетіп берген. Буддизмді қабылдап, Лаоцизм іліміне жүгінсе, халқының азғындап кететіндігін, уақыт өте келе солардың артықшылдығын мойындап ассимиляцияға оңай шалдығатынына дейін егжей-тегжейлі айтып берген. Әлем халқы мойындаған халықаралық акт, адамдардың еркіндігі туралы бір ізге түскен заң болмаған орта ғасырлық қаһарлы заманда бұлайша жасауға болмайтынын кемеңгер абыз жақсы түсінген. Бұл саясат Тұй-ұқұқтың өз дәуірінен озып туған ойшыл екенін көрсетеді. Алда болар қауіпті күні бұрын болжап әрекет ететін болжампаздығы оның мықты саясаткер екенін дәлелдейді.

Тұй-ұқұқ ұстынының екінші бетінің 17-жолында: «Түрік қағанатын, Түрік халқын Өтүкен жеріне мен өзім Тұй-ұқұқ қоныстандырдым. Осы оқиғаны естіп оңтүстіктегі халық, солтүстіктегі, шығыстағы халықтар жиылып келді».

685–686 жылдары бүгінгі моңғол үстіртіндегі Баз қаған басшылық еткен тоғыз-оғыздарды Көк түріктер қоластына қаратып ала салмай, Қарақұм қаласындағы оңтүстік астанадан Өтүкенге қағанат астанасын көшіріп алып келген. Осынау тарихи ұлы оқиғаны Тұй-ұқұқтың тікелей араласуымен, соның басшылығымен жасағанын жоғарыдағы мәтінде анық жазып қалдырған. Қарақұмның (Алашань құмы) шығыс оңтүстік жағындағы Мон тауының солтүстік қапталана орналасқан Қарақұм қаласынан Көк түріктің саяси-мәдени орталығы – Астанасын Өтүкенге көшіру үлкен тартыс-талас тудырған. Осы оқиғаның саяси мән-маңызын Күлтегін (КТ.IV.8), Білге қаған (ВК. IV.6) жолдарында былайша сөз еткен: «Сонда арам ниетті адамдар былай деп уәж айтты. «Жырақ кетсең (қытайдан) жаман ақығ (нашар дүние) берер», жақын жүрсең жақсы ақығ (асыл дүние мүлік – С.Қ.)

берер» деп азғырды. Біліксіз адамдар ол сөзге көніп, жақын барып, көп жойылып кетті. Ол жерге барсақ түрік халқы өлімшісің сен. Өтүкен жерінде отырып, керуен жіберіп отырсақ, онда елде мұң болмас еді. Өтүкен жынысында отырсақ мәңгі Ел тұтып отыратын боласың. Түрік халқы тоқ та, аш та болдың сен. Аштықта тоқтықты түсінбедің сен. Бір тойсаң ашықпайтындай боласың сен» деп осыдан 1300 жыл бұрын Жоллуғ-тегін Күлтегіннің атынан зарлап жазып кетті. Еңіреп тұрып көк тасқа мәңгі өшпестей қашап жазып қалдырды.

Мәтінде алысты болжай алмайтын, көзінің алдындағыға алданатын, дүниеқоңыз, ақылсыз (біліксіз) адамдардың қытайға жақын жүріп, солардың қоластында болып тойып секіріп жүруді армандайтын адамдар мен ұлт тағдырын, ел мүддесін ойлайтын қайраткерлердің арасындағы талас-тартысты бір-екі ауыз сөзбен қысқаша ғана жазып көрсеткен. Түрік халқы берекесіздіктен, ынтымақшыл бола алмағандықтан сол заманда Күлтегін дәуіріне дейін де мың өліп мың тіріліп, Құтлуғ Елтеріс, Тұй-ұқұқ іспетті ұлт жанды азаматтардың үзіліссіз күресі арқылы Ел құрап, қағанат құрып екінші мәрте Көк түрік қағанатын қайта құрып отырғанын сол заманның көрсоқыр байманаптары бағалай алмай жүргенін жоғарыдағы мәтіннен сезінуге болады.

Қарақұм қаласы Қытайға тиіп тұр. Қытай астанасы Чаньаннан екі күнде жетіп келіп басып алып, Қағанат орталығын құртып жіберу қауіпі төніп тұр. Соны сезе, көре білген Тұй-ұқұқ өзі бас боп, Ел астанасын көшіріп, оңтүстіктегі қытаймен жақсы сауда қатынасын жасап қойып, бейбіт қатар өмір суруді ойлаған. Ондай жағдайда түрік халқы еш қорқыныш, үрейсіз өсіп-өніп, мұң-қайғысыз күн кешер еді. Түрік хандығы да, Елі де мәңгілік өмір сүріп басқалармен иық тіресе күн кешер деген ниетпен білікті абуі (абыз) Байла Баға Тархан Тұй-ұқұқ «мәңгілік ел» идеологиясын ұсынған. Бұл идеологияны бүкіл халыққа насихаттаған. Бір кездері Кеңес көсемдері «коммунизм» атты ғажайып қоғам орынатамыз деп халыққа насихаттап миына сіңірген сияқты, «Мәңгілік ел» идеясын бүкіл халықтың миына сіңірген. Бұл идеология арқылы халықты ұйыстырып, біріктіріп, ынтымақтастыруды ойлаған. Көк түрік қарамағындағы тибет, таңғыт, маньжулер, кейінгі қара татарлар да (моңғолар) армандап, мақсат еткен.

Ерте орта ғасырдың өзінде көшпелілердің ортасынан шығып, Тұй-ұқұқ дәуірінде төрт мың жылдық мәдениеті бар қытай білімімен сусындап, әлемдік деңгейде ой қорытқан кемеңгер оған дейін болып көрмеген.

Қ. Сартқожаұлы. Көк Түріктің Ұлы кеменгері – Түй-ұқұқ.

Мұндай-ойшылдар жүз жылда бір мәрте туса туар. Өкініштісі, көп болмаған. Сондықтан, бізге белгілі болып отырған түрік әлемінің алғашқы ойшылы, ақыл-ойдың алып кені Түй-ұқұқ бабамыздың үлгі тұтар іс-қимылы, өсиеті кейінгі ұрпаққа үлкен мектеп болып отыр. Ұрпақ жалғастығы Түй-ұқұқпен тоқтап қалған жоқ. М. Қашғари, Баласағұн, Иегунеки сияқты ойшылдар ұлы көшті жалғастырды. Бұған да шүкірлік етеміз. Ұлттың ой арманы, асыл мұраты ұрпақтан ұрпаққа жалғаса берсін демекпіз.

Қысқарған атаулар:

КТ – Күлтегін мәтіні
БК – Білге қаған мәтіні
Түй – Түй ұқұқ мәтіні
КЧ – Күүлi-чор мәтіні
МК – Махмуд Қашғарии сөздігі
Юг – «Подарок истины» А.Югнекского
ЦФЮГ – Цэфу Юаньгуй (Энциклопедия)
СТШ – Новая хроника династии Тан
QB (QBH, QBN) – “Qutadū bilig” Юсуфа Баласағунского
Suv – Altun jaruq
ThB (Тойок. I, II) – рукописный фрагмент IX в.
ThS – Tomsen-Stein ThS-I-IV
USp – Уйгурские юридические документы XII–XIV вв

Әдебиеттер

1. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб. 2003.
2. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. Т. II. – Алматы. 2012.
3. Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. Т. I, II, III. – Алматы. 2019.
4. Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur geschichte der Ost-Turken (T'u-kue). Bd. I-II. – Wiesbaden. 1958.
5. Еженхан Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Т. IV. – Алматы. 2006.
6. Elove A.U. Bir yazi meselesi u'zerine//TDAYB.1958.
7. Thomsen V. Dechittrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'jenissei Notice preliminaire// Bulletin de l'Academie des sciences et des letress de Danemark.1893; Thomsen V. Orhon ve Yenisey yazitlarinin gözümü ilk bildiri. Çözölmüş Orhon yazitlari. Çevren Vedat Köken. Ankara.1993
8. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии.//Труды Орхонской экспедиции. (СТОЭ): Вып 1–4. –СПб.1892–1899.
9. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. –СПб, ЗВОРАО, 1899.

10. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследование. М.–Л., 1951.
11. СТШ. Оуян Сю. Син Тан шу (Новая хроника династии Тан). –Пекин. 1958.
12. Сумьябаатар Б. Хувилай Их Хааны Чейин Монгол-Солонгосын Зарим асуудал//Хувилай сэцэн хаан ба Монголын Юань улс. УБ., 2015.с. 110-118.
13. Цэнь Чжуминь. Материалы по истории тюрков. Т. I-II. –Шанхай. 1958; Цэнь Чжуминь. Дополнительные материалы по истории Тан. –Пекин. 1960.
14. Цэфу Юаньгуй (Энциклопедия). –Пекин. 1958.

References

1. Khashtornyi S.G. Istoriia Tsentralnoi Azii i pamiatniki rýnicheskogo písma. SPb. 2003.
2. Sartkojauly Q. Orhon muralary. Т. II. Almaty. 2012
3. Sartkojauly Q. Orhon eskertkisheriniñ tolyq Atlasy. Т. I,II,III. Almaty. 2019.
4. Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur geschichte der Ost-Turken (T'u-kue).Bd.I-II. Wiesbaden.1958.
5. Ejenhan B., Oshan J. Qazaqstan tarihy týraly qytaı derektemeleri. Т.IV. Almaty. 2006.
6. Elove A.U. Bir yazi meselesi u'zerine//TDAYB.1958.
7. Thomsen V. Dechittrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'jenissei Notice preliminaire// Bulletin de l'Academie des sciences et des letress de Danemark.1893; Thomsen V. Orhon ve Yenisey yazitlarinin gözümü ilk bildiri. Çözölmüş Orhon yazitlari. Çevren Vedat Köken. Ankara.1993
8. Radlov V.V. Atlas drevnostei Mongolii.//Trýdy Orhonskoi ekspeditsii. (STOE): Vyp 1-4. SPb.1892-1899.
9. Melioranski P.M. Pamiatnik v chest Kiyíl-tegina. – SPb, ZVORAO, 1899.
10. Malov S. E. Pamiatniki drevnetýrkskoi písennosti. Teksty i issledovanie. M.–L., 1951.
11. STSh. Oúian Siý. Sin Tan shý (Novaia hronika dinastii Tan). Pekin. 1958.
12. Símyabaatar B. Hývilai Ih Haany Chein Mongol-Solongosyn Zarim asýýdal//Hývilai setsen haan ba Mongolyn Iýan ýls. ÝB., 2015.s. 110-118.
13. Tsen Chjýmin. Materialy po istorii túrkov. Т. I-II. Shanhai. 1958; Tsen Chjýmin. Dopolnitelnye materialy po istorii Tan. Pekin. 1960.
14. Tsefý Iýangýi (Entsiklopediia) Pekin. 1958.

Özet

Makalede, Göktürk İmparatorluğu'nda Kutluk Kağan, Kapgan Kağan, Bilge Kağan'ın siyasi danışmanı, siyaset adamı, Göktürk ordusunun bilge komutanı, bozkır savaş sanatının strateji ve taktik ustası, halk figürü, tecrübeli bilge Boyla Bağa Tarhan Bilge Tonyukuk hakkında tarihi kaynaklara dayanılarak bilgi verilmektedir. Türk aleminin bizce bilinen ilk düşünürü, bilgisi Tonyukuk'un örnek teşkil edecek işleri, mirası gelecek nesillere büyük ders olacaktır. Bununla birlikte yazar eski Türk, Çin dilinde kayda geçirilmiş Tonyukuk adlandırmasının leksemi ile ilgili söz kuruluşu üzerine yapılmış yeni incelemelere dayanarak paradigmalık yorumlar yapıp, muhtevanın ortaklığı ile benzerliğinin etkisi üzerinden dil birliklerini açıklayıp, temel anlamı ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler Göktürk, strateji, usta komutan, diplomat, ideolog, aydın.
(Sartkojauh K., Göktürklerin Büyük Dâhisi Tonyukuk)

Аннотация

Статья основана на исторических источниках и направлена на представление Туй-укука, который был политическим советником таких Кок тюркских каганов как Кутлуг, Капаган, Бильге, политическим деятелем и умным командующим Кок Тюркской армии, мастером стратегии и тактики полевых единоборств, общественным деятелем, мудрым священнослужителем. Первый мыслитель тюркского мира, гений интеллектуального мира Туй-укук и его образцовые поступки и заветы стали великой школой для следующего поколения. Наряду с этим автор провел парадигматический анализ слова “Туй-Укук” путем сравнения его написания и лексем в древнетюркском и древнекитайском языках, а также изучил сходства и общности содержания языковых единиц и в результате получил основное значение.

Ключевые слова: кок тюрки, стратег, умелый полководец, дипломат, идеолог-гений, мыслитель.

(Сартқожаұлы К. Великий гений кок тюрков – Туй-укук)